खेड तालुका शिक्षण प्रसारक मंडळाचे

हुतात्मा राजगुरू महाविद्यालय

राजगुरुनगर

तृतीय वर्ष कला

सेमिस्टर पाचवे

इतिहास

(HIS - 391 – MN)

स्वातंत्र्योत्तर भारत (१९४७-१९९१)

स्वातंत्र्योत्तर भारत (१९४७-१९९१)

घटक १ : स्वातंत्र्य आणि फाळणी (१०)

अ) फाळणी व परिणाम

आ) संस्थानांचे विलीनीकरण - काश्मीर, जुनागढ व हैद्राबाद

इ) भारतीय राज्यघटना आराखडा आणि वैशिष्ट्ये

घटक २ : नेहरू युगातील राष्ट्रनिर्माण (१०)

अ) पंचवार्षिक योजना आणि आर्थिक विकास

आ) इस्त्रो बार्क आयआयटी युजीसी आयआयएम एम्स डीआरडीओ यांची निर्मिती स्थापना

इ) परराष्ट्र धोरण - अलिप्ततावादी चळवळ, भारत - चीन संबंध, भारत - पाकिस्तान संबंध

घटक ३ : आव्हाने आणि बदल (१०)

अ) आणीबाणी, ऑपरेशन ब्ल्यू स्टार, आसाम संकट, नाम २० कलमी कार्यक्रम, हरित क्रांती, भारत सोव्हिएत करार, बांगलादेशची निर्मिती

आ) संगणक व दूरसंचार क्रांती, पंचायत राज

इ) उदारीकरण, खासगीकरण आणि जागतिकीकरण धोरण (खाऊजा)

घटक ३ : आव्हाने आणि बदल

अ) आणीबाणी, ऑपरेशन ब्ल्यू स्टार, आसाम संकट, नाम २० कलमी कार्यक्रम, हरित क्रांती, भारत सोव्हिएत करार, बांगलादेशची निर्मिती

आणीबाणी

प्रास्ताविक

आणीबाणी म्हणजे निकडीची परिस्थिती. साधारणपणे युध्द, आक्रमण, यादवी, अंतर्गत गोंधळ, दंगल, पूर, साथीचे आजार, संसर्गजन्य रोग, आर्थिक मंदी इत्यादी कारणांमुळे समाजजीवन विस्कळीत होत असल्यास आणीबाणी लावली जाते. समस्यांवर उपाय शोधण्यासाठी अशा काळात लोकांचे अधिकार व हक्क काही काळासाठी मर्यादित करतात. परिस्थिती पूर्वपदावर आणण्यासाठी प्रेस व अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यावरही बंधने घालतात. अनेक देशाच्या घटनेत अशा प्रतिकूल काळात किती व कशी बंधने लादायची याची तरतूद असते. भारतात अशी बिकट परिस्थिती निर्माण झाल्यास आणीबाणीची तरतूद राज्यघटनेत केली आहे. राज्यघटनेत राष्ट्रीय, राज्य व आर्थिक अशा तीन प्रकारच्या आणीबाणी दिल्या आहेत व आणीबाणी काळात राष्ट्रपतींना विशेष अधिकार दिले आहेत. आणीबाणी जाहीर करण्याचा अधिकारही राष्ट्रपतींना आहे व या अधिकाराबाबत न्यायालयात दाद मागता येत नाही.आणीबाणीकाळात संसद व राज्यांना कायदे करता येत नाहीत.

आणीबाणीचा कायदा

भारतीय राज्यघटनेत राष्ट्रीय आणीबाणी साठी अनुच्छेद ३५२ ते ३५४ ३५८ व ३५९, घटकराज्य आणीबाणी साठी अनुच्छेद ३५५ ते ३५७ व ३६५ आणि आर्थिक आणीबाणी अनुच्छेद ३६१ अशा कलमांमध्ये विस्तृत नोंदी आहेत. त्यात अमंलबजावणीची प्रक्रिया व घ्यावयाची काळजी यासंबंधीही माहिती आहे.

राज्यघटनेतील अनुच्छेद ३५२ नुसार आणीबाणीची उदघोषणा पुढीलप्रमाणे आहे भारताची किंवा त्याच्या राज्यक्षेत्राच्या कोणत्याही भागाची सुरक्षितता ज्यामुळे धोक्यात आली आहे जसे की युध्द परकिय आक्रमण सशस्त्र बंड अशा गंभीर स्थितीची राष्ट्रपतींना खात्री झाली तर राष्ट्रपती उदघोषणेद्वारे संपूर्ण भारतासाठी किंवा त्या संबंधित क्षेत्रात आणीबाणी लागू करतात.

आर्थिक स्थैर्य किंवा पत आणि सुरक्षा धोक्यात आल्याची खात्री राष्ट्रपतींना वाटल्यास राष्ट्रपती आर्थिक आणीबाणीची घोषणा करतात.

भारतातील आणीबाणी

२५ जून १९७५ रोजी भारतातील इतिहासात पहिल्यांदा संपूर्ण भारतात दिर्घ राजकीय कारणांसाठी आणीबाणी सूरू झाली व दीड वर्षे चालली. ही आणीबाणी कोणत्या पार्श्वभूमीवर लागू करण्यात आली ते पाहणे आवश्यक आहे.

१९७५ च्या आणीबाणीची पार्श्वभूमी व आणीबाणीची घोषणा

१९७१ च्या लोकसभा निवडणूकीत जनसंघ काही संघटना काँग्रेस व इंदिरा गांधीना सत्तेतून दूर करण्यासाठी एकत्र आल्या होत्या. पण लोकसभेच्या ५१८ पैकी ३५२ जागा जिंकून काँग्रेस बहुमताने सत्तेत आले होते. याचवेळी पूर्व पाकिस्तानात युध्दजन्य स्थिती निर्माण झाली होती. भारताने बांग्लादेशाच्या मदतीसाठी युध्दात भाग घेतला. त्यामुळे आर्थिक भर वाढला, जीवनावश्यक वस्तूंची कमतारता वाढली, ती महागाई पेट्रोलचे वाढते दर, पश्चिम भारतातील दुष्काळ, आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील परिस्थिती युध्दजन्य वातावरण यामुळे देशभर असंतोष पसरला होता.

जयप्रकाश नारायण 'संपूर्ण परिवर्तन सर्वच क्षेत्रात' कल्पना 'छात्र युवा संघर्ष वाहिनी' या संघटनेच्या माध्यमातून मांडत होते. आर्थिक विकेंद्रिकरण, संपत्तीचे समान वाटप, जनतेने निवडून दिलेला प्रतिनिधी परत बोलविण्याचा हक्क अशा मागण्या करत होते. क्रांती तरूणच करू शकतात. त्यामुळे तरूणांनी अंधश्रध्दा जातीयता व विषमता याला विरोध करून रचनात्मक कार्य करावे असे आवाहन जेपी करत असत.

देशात सत्तरच्या दशकात भ्रष्टाचार, महागाई, दुष्काळ, अन्नधान्य टंचाई समस्या होत्या त्या तशाच गुजरातेतही होत्या. त्यामुळे तेथील जनता अस्वस्थ होती. गुजरातचे मुख्यमंत्री चिमनभाई पटेल लोकप्रश्नांकडे लक्ष देत नाही असे लोकांचे मत होते. त्यामुळे युवक वर्गाने तेथे नवनिर्माण चळवळ सुरू केली. ती चळवळ हळूहळू जहाल होऊ लागली. हिसंक घटनाही घडू लागल्या. त्यातून पोलिसांच्या गोळीबारात विद्यार्थ्यांचा मृत्यू झाला. त्यामुळे असंतोष वाढला व आंदोलन देशभर पसरू लागले. तत्कालीन कणखर पंतप्रधान इंदिरा गांधीच्या विरोधातही वातावरण निर्माण झाले.गुजरात प्रभावातून बिहारमध्येही आंदोलनास सुरुवात झाली. जयप्रकाश नारायण यांना तेथे विद्यार्थी आंदोलनाचे नेतृत्व स्विकारण्याची विनंती करण्यात आली व त्यांनी नेतृत्व स्वीकारले. सरकारविरोधी आंदोलनाची धार वाढत गेली. लाखो लोक आंदोलनात सहभागी झाले. सरकारच्या दडपशाहीमुळे असंतोष वाढत गेला. त्यातून आंदोलनाचा अधिकच विस्तार झाला.

१९७४ मध्ये कामगारांनी सरकारला धक्का देत संप केला. भाववाढ बेकारी औद्यागिक झगडे टाळेबंदी वेतन कपात दुष्काळ अशा अनेक कारणांनी कामगारांनी संप करायला सुरवात केली.जॉर्ज फर्नांडिस यांनी कामगारांची संघटना मजबूत केली. रेल्वे कामगारांचा राष्ट्रव्यापी संप

मुंबईत ८ मे १९७४ करण्याचे जॉर्ज फर्नांडिस यांनी ठरविले परंतू सरकारने त्यांना कैद केले. कामगारांवर मिसा कायदा लावला गेला. परंतू कामगार मागे हटले नाही. कामगारांच्या संपाला विविध क्षेत्रातून भरघोस पाठिंबा मिळाला. त्यातच अलाहाबाद न्यायालयाचा निर्णय सरकारविरोधी गेला. त्यामुळे विरोधी पक्षांनी पंतप्रधानांच्या राजीनाम्याची मागणी केली. जयप्रकाश नारायण यांनी दिल्लीच्या रामलिला मैदानावर सभा घेऊन कायदेभंग करण्याची घोषणा केली. पोलिस व सेनादलाने सरकारचे आदेश मानू नयेत असे आवाहन केले.

या प्रकारे नेत्यांची व लोकांची भूमिका देशद्रोहाची असल्याचे मत पंतप्रधान इंदिरा गांधीं यांचे बनले. या स्थितीत विरोधकांचा आवाज दाबणे, केंद्र सरकार मजबूत व सामर्थशाली बनविणे यासाठी आणीबाणी लागू करण्यात आली. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर भारताला कमकुवत करण्याचा कट केला आहे त्याला प्रत्युत्तर देणे व देश एकसंध ठेवण्यासाठी आणीबाणीची आवश्यकता आहे. अशी भूमिका इंदिरा गांधी यांनी मांडली. त्यांनी राष्ट्रपती फक्रुदिन अली अहमद यांच्या संमतीने देशात आणीबाणीची घोषणा केली.

आणीबाणी निर्णय

पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांनी देशाची राष्ट्रीय सुरक्षा धोक्यात असल्याचे सांगून देशव्यापी आणीबाणी जाहिर करण्याची शिफारस राष्ट्रपतींना केली. त्यानुसार राष्ट्रपती फक्रुद्दिन अली अहमद यांनी कलम ३५२ एक नुसार २५ जून १९७५ पासून भारतात आणीबाणी लागू केली. विरोधी पक्षनेत्यांना अटक करण्यात आली. संसदेत विरोधी पक्ष नसल्याने सरकारने या काळात घटनादुरूस्त्या करून देशाची घटना कठोर केली. विचार स्वातंत्र्य संपुष्टात आले.

केंद्राचा वीस कलमी कार्यक्रम

सरकारने आणीबाणीच्या काळात जनतेसाठी व आपली प्रतिमा सुधारण्यासाठी वीस कलमी कार्यक्रम जाहीर केला. शेती व शहरी जमीनीची कमाल धारणा, संपत्तीचा समान वाटा, शेतमजूरांना किमान वेतन व जलसंधारणा योजनांमध्ये वाढ, कामगारांचे प्रश्न सोडविणे, वेठबिगार मुक्ती, दरनियंत्रण, करचुकवेगिरीवर आर्थिक गुन्हे, तस्करी बंदी याबाबत उपाय योजना करण्यात आल्या.

समारोप

आणीबाणी हटवण्यात आली पण लोकक्षोभामुळे नंतरच्या लोकसभा निवडणुकीत इंदिरा गांधी यांचा पराभव झाला व त्यांना ही आपल्या निर्णयाचा पश्चाताप करावा लागत जनतेची माफी मागावी लागली.

ऑपरेशन ब्ल्यू स्टार

१९८० च्या दशकाच्या सुरुवातीला पंजाबमध्ये राजकीय, सामाजिक आणि धार्मिक तणाव वाढला. या पार्श्वभूमीवर अमृतसर येथील हरमंदिर साहिब परिसरात सशस्त्र व्यक्तींची उपस्थिती आणि वाढत्या हिंसाचारामुळे केंद्र सरकारसमोर गंभीर कायदा-सुव्यवस्थेचे आव्हान निर्माण झाले.

ऑपरेशन ब्ल्यू स्टार म्हणजे काय - जून १९८४ मध्ये भारतीय लष्कराने अमृतसर येथील सुवर्ण मंदिर परिसरात केलेली लष्करी कारवाई म्हणजे ऑपरेशन ब्ल्यू स्टार होय.

१. पंजाबमधील वाढता तणाव - पंजाबमध्ये विविध राजकीय आणि धार्मिक मागण्यांभोवती संघर्ष वाढत गेला. काही मागण्यांना व्यापक राजकीय पाठिंबा होता, तर काही ठिकाणी हिंसक स्वरूपही निर्माण झाले. यामुळे पंजाबमध्ये कायदा-सुव्यवस्थेची परिस्थिती गंभीर बनली आणि केंद्र सरकारसमोर मोठे आव्हान निर्माण झाले.

२. लष्करी कारवाई - जून १९८४ मध्ये केंद्र सरकारने लष्करी कारवाई केली. कारवाईचा उद्देश सुवर्ण मंदिर परिसरातील सशस्त्र प्रतिकार संपविणे हा होता. धार्मिकदृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाच्या स्थळावर लष्करी कारवाई झाल्यामुळे या घटनेचा सामाजिक व राजकीय परिणाम मोठा झाला.

३. जीवितहानी आणि नुकसान - कारवाईदरम्यान मोठ्या प्रमाणावर जीवितहानी झाली आणि धार्मिक परिसराचेही नुकसान झाले. या घटनेमुळे पंजाबमधील सामाजिक आणि धार्मिक भावनांवर तीव्र परिणाम झाला आणि परिस्थिती अधिक गुंतागुंतीची बनली.

४. राजकीय परिणाम - ऑपरेशन ब्ल्यू स्टारनंतर पंजाबमधील तणाव कायम राहिला. पुढे ३१ ऑक्टोबर १९८४ रोजी पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांची हत्या त्यांच्या शीख अंगरक्षकांनी केली. या घटनेनंतर देशाच्या अनेक भागांत शीख समुदायाविरुद्ध हिंसाचार झाला. त्यामुळे राष्ट्रीय एकात्मता आणि सामाजिक सलोख्यासमोर गंभीर आव्हान निर्माण झाले.

थोडक्यात ऑपरेशन ब्ल्यू स्टार ही स्वतंत्र भारताच्या इतिहासातील अत्यंत संवेदनशील घटना होती. तिचे परिणाम पंजाबच्या राजकारणाबरोबरच राष्ट्रीय एकात्मता आणि सामाजिक सलोख्यावरही झाले.

आसाम संकट

१९७० आणि १९८० च्या दशकात आसाममध्ये **बेकायदेशीर स्थलांतर, मतदारयादी आणि स्थानिक लोकांच्या राजकीय-सांस्कृतिक हक्कांबाबत** मोठे आंदोलन उभे राहिले.

१. बेकायदेशीर स्थलांतराचा प्रश्न - आसाममधील आंदोलनातील प्रमुख मुद्दा म्हणजे बाहेरून, विशेषतः तत्कालीन पूर्व पाकिस्तान/नंतरच्या बांगलादेशातून झालेल्या स्थलांतराचा प्रश्न. स्थानिक लोकसंख्येच्या राजकीय आणि सांस्कृतिक हितांवर परिणाम होत असल्याची भावना निर्माण झाली.

२. विद्यार्थी आंदोलन - ऑल आसाम स्टुडंट्स युनियन (AASU) आणि इतर संघटनांनी आंदोलनाचे नेतृत्व केले. आंदोलनामुळे आसाममधील युवकांचा राजकीय सहभाग वाढला आणि प्रश्न राष्ट्रीय पातळीवर पोहोचला.

३. निवडणुकांचा प्रश्न - मतदारयादीत परदेशी नागरिकांची नावे समाविष्ट होऊ नयेत, अशी आंदोलनकर्त्यांची प्रमुख मागणी होती. हा प्रश्न केवळ स्थलांतराचा न राहता लोकशाही प्रतिनिधित्व आणि नागरिकत्वाचा प्रश्न बनला.

४. आसाम करार – १९८५ - आंदोलन आणि चर्चेनंतर १५ ऑगस्ट १९८५ रोजी आसाम करार झाला. केंद्र सरकार आणि आंदोलनातील प्रमुख प्रतिनिधींमध्ये समझोता झाल्यामुळे आसामच्या प्रश्नावर राजकीय तोडगा काढण्याचा प्रयत्न झाला.

हा प्रादेशिक प्रश्न चर्चेच्या माध्यमातून सोडविण्याचा प्रयत्न झाला .आसामच्या राजकीय अस्मितेला महत्त्व मिळाले .प्रादेशिक पक्षांच्या राजकारणाला चालना मिळाली. आसाम संकटाने स्थलांतर, नागरिकत्व, प्रादेशिक अस्मिता आणि लोकशाही प्रतिनिधित्व या प्रश्नांचे महत्त्व अधोरेखित केले.

नाम २० कलमी कार्यक्रम

२० कलमी कार्यक्रम हा सामाजिक आणि आर्थिक विकासासाठी राबविण्यात आलेला कार्यक्रम होता. तो जुलै १९७५ मध्ये जाहीर करण्यात आला. या कार्यक्रमाची उद्दिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे

१. गरिबी कमी करणे - गरीब आणि दुर्बल घटकांचे आर्थिक जीवन सुधारण्यावर भर देण्यात आला. आर्थिक विकासाचा लाभ समाजातील दुर्बल घटकांपर्यंत पोहोचविण्याचा प्रयत्न या कार्यक्रमातून करण्यात आला.

२. भूमिहीनांना मदत - भूमिहीन आणि ग्रामीण गरीबांच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा करण्यावर भर होता. ग्रामीण भागातील आर्थिक विषमता कमी करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला.

३. शेतमजुरांचे संरक्षण - शेतमजुरांच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा करण्यासाठी उपाययोजना करण्यावर भर देण्यात आला.

४. आवश्यक वस्तूंचा पुरवठा - सामान्य नागरिकांना आवश्यक वस्तू योग्य दरात उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न करण्यात आला.

५. आर्थिक विषमता कमी करणे - संपत्ती आणि आर्थिक संधींचे अधिक न्याय्य वितरण करण्यावर भर देण्यात आला.

थोडक्यात २० कलमी कार्यक्रमाचा मुख्य हेतू गरीब, ग्रामीण आणि दुर्बल घटकांच्या सामाजिक-आर्थिक स्थितीत सुधारणा करणे हा होता.

हरित क्रांती

भारताला स्वातंत्र्यानंतर अन्नधान्याची कमतरता आणि शेतीची कमी उत्पादकता या समस्यांना सामोरे जावे लागत होते. या पार्श्वभूमीवर आधुनिक कृषी तंत्रज्ञानाचा वापर वाढविण्यात आला.

१. उच्च उत्पादक वाण - गहू आणि तांदूळ यांसारख्या पिकांसाठी उच्च उत्पादक वाणांचा वापर वाढविण्यात आला.जमिनीच्या त्याच क्षेत्रातून अधिक उत्पादन घेण्यास मदत झाली.

२. रासायनिक खते - रासायनिक खतांचा वापर वाढविण्यात आला. पिकांची उत्पादकता वाढविण्यास मदत झाली.

३. सिंचनाचा विस्तार - शेतीसाठी नियंत्रित पाणीपुरवठा आवश्यक असल्यामुळे सिंचन सुविधांचा विस्तार करण्यात आला.

४. आधुनिक तंत्रज्ञान - यांत्रिकीकरण, सुधारित बियाणे, खते आणि कृषी संशोधन यांच्या साहाय्याने शेती अधिक उत्पादनक्षम करण्याचा प्रयत्न झाला.

५. अन्नधान्य उत्पादनात वाढ - हरित क्रांतीमुळे विशेषतः गहू उत्पादनात मोठी वाढ झाली

थोडक्यात भारताची अन्नधान्याच्या बाबतीतील परावलंबित्व कमी होऊन अन्नसुरक्षेला बळ मिळाले. या योजनेमुळे अन्नधान्य उत्पादन वाढले, अन्नसुरक्षेला बळ मिळाले, कृषी क्षेत्राचे आधुनिकीकरण झाले व भारताच्या आर्थिक विकासाला आधार मिळाला. अर्थात सिंचन व आधुनिक साधने उपलब्ध असलेल्या प्रदेशांना तुलनेने अधिक फायदा झाला. तरी हरित क्रांतीने भारताच्या कृषी उत्पादनात आणि अन्नसुरक्षेत महत्त्वपूर्ण बदल घडवून आणला.

भारत सोव्हिएत करार

पूर्व पाकिस्तानातील राजकीय संकटामुळे भारतावर मोठ्या प्रमाणात निर्वासितांचा भार पडला आणि दक्षिण आशियातील परिस्थिती गंभीर झाली होती या पार्श्वभूमीवर भारत आणि सोव्हिएत संघ यांच्यात **९ ऑगस्ट १९७१ रोजी "शांतता, मैत्री आणि सहकार्याचा करार"** झाला. या करारानुसार दोन्ही देशांनी परस्पर मैत्री आणि सहकार्य वाढविण्याचे धोरण स्वीकारले. तसेच भारताने आपल्या राष्ट्रीय हितांचे संरक्षण करत आंतरराष्ट्रीय राजकारणात स्वतंत्र भूमिका कायम ठेवली. हा करार **भारताच्या सुरक्षिततेच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण ठरला.** दक्षिण आशियातील वाढत्या तणावाच्या काळात भारताला एक महत्त्वाचा आंतरराष्ट्रीय भागीदार मिळाला. थोडक्यात १९७१ च्या भारत-सोव्हिएत करारामुळे **भारत-सोव्हिएत संबंधांना अधिक दृढता मिळाली** आणि दक्षिण आशियातील त्या काळातील बदलत्या परिस्थितीत त्याला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले.

बांगलादेशची निर्मिती

१९७१ मध्ये तत्कालीन पूर्व पाकिस्तानात राजकीय संघर्ष आणि दडपशाही वाढली. त्यातून मोठ्या प्रमाणावर लोक भारतात निर्वासित म्हणून आले.

१. पूर्व पाकिस्तानातील राजकीय संघर्ष - पूर्व पाकिस्तानातील जनतेने अधिक राजकीय अधिकार आणि स्वायत्ततेची मागणी केली. केंद्र सरकार आणि पूर्व पाकिस्तानातील राजकीय नेतृत्वामधील संघर्ष तीव्र होत गेला.

२. निर्वासितांचा प्रश्न - मोठ्या संख्येने लोक भारतात आले. भारतावर आर्थिक, सामाजिक आणि प्रशासकीय दबाव वाढला.

३. भारताचा सहभाग - भारताने निर्वासितांना मदत केली आणि पुढे १९७१ च्या युद्धात सहभागी झाला.

४. बांगलादेशाची निर्मिती - डिसेंबर १९७१ मध्ये पाकिस्तानचा पराभव झाल्यानंतर बांगलादेश स्वतंत्र राष्ट्र म्हणून उदयास आला.

थोडक्यात बांगलादेशची निर्मितीमुळे दक्षिण आशियाच्या राजकीय नकाशात मोठा बदल झाला . भारताची प्रादेशिक भूमिका अधिक महत्त्वाची ठरली. भारत बांगलादेश संबंधात नवा आध्याय सुरु झाला. निर्वासितांच्या प्रश्नास तोडगा मिळाला. व १९७१ मध्ये बांगलादेशाची निर्मिती ही दक्षिण आशियाच्या इतिहासातील महत्त्वपूर्ण घटना ठरली.

घटक ३ : आव्हाने आणि बदल

आ) संगणक व दूरसंचार क्रांती, पंचायत राज

१९८० च्या दशकात भारतात संगणक, इलेक्ट्रॉनिक तंत्रज्ञान आणि दूरसंचाराच्या वापराला वेग आला. या बदलाला पुढे **संगणक व दूरसंचार क्रांती** म्हणून ओळखले गेले.

१. संगणकाचा वाढता वापर - शासकीय कार्यालये, बँका, उद्योग आणि शिक्षण क्षेत्रात संगणकाचा वापर वाढू लागला. माहिती साठवणे, प्रक्रिया करणे आणि व्यवस्थापन अधिक वेगाने होऊ लागले.

२. दूरसंचाराचा विस्तार - दूरध्वनी आणि इतर दूरसंचार सुविधांचा विस्तार करण्यावर भर देण्यात आला. देशातील विविध भागांमधील संपर्क अधिक वेगवान आणि सुलभ झाला.

३. तंत्रज्ञान क्षेत्राला चालना - संगणक आणि इलेक्ट्रॉनिक्स क्षेत्रातील विकासामुळे नवीन तंत्रज्ञानाधारित उद्योगांसाठी वातावरण तयार झाले.

४. रोजगाराच्या नवीन संधी - माहिती तंत्रज्ञान, संगणक सेवा आणि दूरसंचार क्षेत्रात नवीन प्रकारच्या रोजगाराच्या संधी निर्माण होऊ लागल्या.

५. प्रशासनातील बदल - संगणकाच्या वापरामुळे माहिती व्यवस्थापन आणि प्रशासकीय कामकाज अधिक कार्यक्षम करण्यास मदत झाली.

थोडक्यात भारताच्या IT क्षेत्राच्या विकासाची पायाभरणी झाली .माहिती प्रक्रिया जलद झाली . दूरसंचाराचा विस्तार झाला .तंत्रज्ञानाधारित अर्थव्यवस्थेकडे वाटचाल सुरू झाली. संगणक आणि दूरसंचार क्रांतीने भारताच्या अर्थव्यवस्था, प्रशासन, शिक्षण आणि रोजगाराच्या स्वरूपात दीर्घकालीन बदल घडवून आणले.

पंचायत राज

भारतातील लोकशाही केवळ केंद्र आणि राज्य पातळीवर न राहता **गावपातळीपर्यंत पोहोचावी**, या उद्देशाने स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या विकासावर भर देण्यात आला.

१. ग्रामीण लोकशाही - गावातील नागरिकांना स्थानिक प्रश्नांमध्ये सहभागी करून घेणे हा पंचायत राजचा मुख्य उद्देश आहे. यामुळे लोकशाहीचा प्रत्यक्ष अनुभव सामान्य नागरिकांना मिळतो.

२. ग्रामपंचायत - ग्रामपंचायत ही ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य व्यवस्थेची मूलभूत संस्था आहे. पाणी, स्वच्छता, रस्ते, स्थानिक विकास आणि इतर मूलभूत प्रश्न सोडविण्यात तिची भूमिका असते.

३. पंचायत समिती - तालुका/मध्यवर्ती स्तरावर पंचायत समिती विविध ग्रामपंचायतींच्या विकासकामांमध्ये समन्वय साधते.

४. जिल्हा परिषद - जिल्हा पातळीवर विकास योजनांचे नियोजन आणि समन्वय करण्यासाठी जिल्हा परिषद कार्य करते.

५. लोकसहभाग - पंचायत राजमुळे ग्रामीण नागरिकांना स्थानिक प्रशासन आणि विकास प्रक्रियेत सहभागी होण्याची संधी मिळते.

६. ७३ वी घटनादुरुस्ती - **१९९२ मध्ये ७३ वी घटनादुरुस्ती** करण्यात आली आणि **१९९३ पासून** पंचायत राज संस्थांना घटनात्मक आधार मिळाला. यामुळे पंचायतींना घटनात्मक मान्यता, नियमित निवडणुका, आरक्षण आणि अधिक संस्थात्मक स्थैर्य मिळाले.

ग्रामीण लोकशाही मजबूत झाली .स्थानिक विकासाला चालना मिळाली .लोकसहभाग वाढला .महिलांसह विविध सामाजिक घटकांचे प्रतिनिधित्व वाढले .सत्तेचे विकेंद्रीकरण झाले थोडक्यात पंचायत राज ही भारतीय लोकशाहीला तळागाळापर्यंत पोहोचविणारी महत्त्वाची व्यवस्था आहे.

घटक ३ : आव्हाने आणि बदल

इ) उदारीकरण, खासगीकरण आणि जागतिकीकरण धोरण (खाऊजा)

खाजगीकरण

खाजगीकरण म्हणजे सार्वजनिक क्षेत्रातील कंपन्यांची मालकी व नियंत्रण, खाजगी व्यक्ती किंवा खाजगी कंपन्यांना हस्तांतरीत करणे होय. संपूर्ण जगातील विविध देशांनी खाजगीकरणासंदर्भात विविध उपक्रम राबविले. आशिया, आफ्रिका खंडातील विविध देशांमध्ये ही प्रक्रिया वापरण्यात आली. जागतिक बँक आणि आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी यांनी अनेक देशांना कर्जे किंवा आर्थिक मदत देताना खाजगीकरणाची अट घातलेली दिसते. त्यामुळे सर्व देशांना खाजगीकरणाची प्रक्रिया राबवावी लागत आहे. ? " खाजगीकरण " हा शब्द प्रथम १९३० च्या दशकात इकोनॉमिस्ट या मासिकाने नाझी जर्मनीच्या आर्थिक नीतींचे वर्णन करण्यासाठी वापरला होता. जागतिकीकरण गाठण्याचा एक मार्ग म्हणजे खाजगीकरण होय. खाजगीकरण ही राष्ट्रीयीकरणाच्या विरुद्ध संकल्पना आहे. १९९१ नंतर भारतीय अर्थव्यवस्थेने खाजगीकरणाला सुरुवात केली. सार्वजनिक उद्योगांचे हस्तांतरण खाजगी क्षेत्राकडे करण्यावर भर दिला. शासनाने खजगी करण्यासाठी निर्गुंतवणूक करण्याचा मार्ग अवलंबला आहे. यासाठी १९९६ मध्ये रामकृष्ण यांच्या अध्यक्षतेखाली तीन वर्षांसाठी निर्गुंतवणूक आयोग स्थापन करण्यात आला होता. सध्या निर्गुंतवणुकीचे काम वित्त मंत्रालयांतर्गत निर्गुंतवणूक विभागाकडे आहे.

खाजगीकरणाचे फायदे

खाजगीकरण झालेली बाजारे व आर्थिक व्यवस्थज्ञा खुल्या बाजाराच्या स्वरूपामुळे जास्त कार्यक्षमतेने सुविधा व वस्तू पुरवितात . दर्जामध्ये वाढ व किमतीमध्ये घट झालेली दिसते . खाजगीकरणाचे फायदे खालीलप्रमाणे

१) खाजगी उद्योगांकडे काही विशेष कार्य करण्यासाठी लागणारे कामगारवर्ग व आर्थिक संसाधने उपलब्ध असतात.

२) शासन नियंत्रण असलेली अर्थव्यवस्थज्ञा आर्थिक ध्येय न धरून राजनितीय ध्येय धरून कामकाज चालविते.

३) खाजगी उद्योगांना जास्तीत जास्त नफा झाल्यामुळे खाजगी भांडवलाचे निर्माण होते ज्यामुळे जास्त पगाराचे व संख्येत सुद्धा जास्त रोजगार निर्माण होतात. खाजगीकरणाच्या विरोधी असणारे लोक असे मानतात की, काही सामाजिक वस्तू व सेवा मुख्यतः शासनाच्या हाती असाव्या. जेणेकरून प्रत्येकाला त्यांचा लाभ मिळेल. ज्यामध्ये कायद्याची अंमलबजावणी, आरोग्य सेवा व मुलभूत शिक्षण या घटकांचा समावेश होतो. खाजगीकरण म्हणजे सरकारी मालकीचे उद्योग

खाजगी उद्योजकांना विकणे. विविध उद्योगांमध्ये गुंतवलेले सरकारी भागभांडवल काही प्रमाणात किंवा पूर्णपणे काढून घेणे म्हणजे खाजगीकरण. उदा. मारुती उद्योग समुहाचे खाजगीकरण झाले. विदेश संचार निगमचे खाजगीकरण झाले. खाजगीकरण विविध मार्गांनी होऊ शकते. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेचा एक भाग म्हणूनच खाजगीकरणाच्या प्रक्रियेला चालना मिळते. मोठ्या उद्योगांना खाजगीकरणामुळे फायदा झाला आहे. फायद्यात चालणाऱ्या मोठ्या सरकारी कंपन्या त्यांच्या ताब्यात येत असल्यामुळे त्यांची ताकद वाढते आहे. मुलभूत साधने तयांच्या हाती येत आहेत. सरकारची जबाबदारी कमी होते आणि गुंतवणूक कमी होते. सरकारकडे निधी उपलब्ध होतो. त्यामुळे या प्रक्रियेत सरकारचाही फायदा आहे. खाजगीकरणामुळे शासनाची मक्तेदारी संपून स्पर्धा वाढते. त्यामुळे उत्पादनाचा दर्जा वाढतो. किमतीवरही नियंत्रण येते. ग्राहकांना विविध सेवा आणि वस्तुंची निवड करण्याची संधी मिळते आणि त्यामुळे अंतिमतः ग्राहकांचा फायदा होतो. शिक्षण, आरोग्य, पाण्याचे व्यवस्थापन यासारख्या मुलभूत व्यवस्थांमध्ये खाजगीकरण होत असल्यामुळे अनेक समस्या निर्माण होत आहेत. शेवटी खाजगीकरणाचा अतिरेक घातक ठरतो

उदारीकरण

उदारीकरण हा शब्द अर्थव्यवस्थेच्या संदर्भात महत्त्वाचा मानला जातो. अर्थव्यवस्थेच्या बाबतीत उदार धोरण स्वीकारणे म्हणजे उदारीकरण होय. उदार धोरण म्हणजे मुक्त अर्थव्यवस्थेचे धोरण होय. म्हणजेच खुल्या अर्थव्यवस्थेचे धोरण होय. उदारीकरण म्हणजे अर्थव्यवस्था खुली करणे. किमतीवरचे सरकारी नियंत्रण काढून टाकणे, परवाने व लायसन्स रद्द करणे, परकीय भांडवलाचे स्वागत करणे. उदारीकरण म्हणजे अर्थव्यवस्था देशी आणि विदशी खाजगी संस्थांसाठी खुली करणे. व्यवस्थेमधील सरकारी कंपन्यांची मक्तेदारी संपुष्टात आणून एखाद्या क्षेत्रात खाजगी कंपन्यांना व्यवसाय करण्यास परवानगी देण्यात येते; पण याचा अर्थ त्या क्षेत्रातील सर्व सरकारी कंपन्यांचे खाजगीकरण केले जाते असे नाही. उदा. नव्वदच्या दशकात केंद्र सरकारने विम्याचे क्षेत्र खुले केले. त्याअगादर केवळ एलआयसी आणि तिच्या सहाय्यक कंपन्यांना विमा क्षेत्रात व्यवसाय करण्याचा अधिकार होता. हे क्षेत्र खुले केल्यावर मात्र अनेक खाजगी कंपन्यानी या व्यवसायात प्रवेश केल्याचे दिसून येते; परंतु आजही एलआयसी कार्यरत आहे. १९८० च्या दशकात जागतिकीकरणाच्या रेट्यामुळे उदारीकरणाच्या प्रक्रियेला सुरुवात झाली. आज भारतात पेट्रोलियम, दूरचित्रवाणी, रेडिओ, दूरसंचार, वीजनिर्मिती, विमा इत्यादी क्षेत्रे खाजगी क्षेत्रासाठी खुली करण्यात आली. २४ जुलै १९९९ मध्ये तेव्हाचे पंतप्रधान नरसिंह राव आणि अर्थमंत्री मनमोहन सिंग यांनी ऐतिहसिक अर्थसंकल्प सादर करून देशात उदारीकरणाचे संकेत दिले. आर्थिक उदारीकरण म्हणजे अर्थव्यवस्थेतील शासकीय हस्तक्षेप व नियंत्रण कमी करण्याकडे कल असणाऱ्या आर्थिक धोरणांचा अवलंब करणारी प्रक्रिया होय. या प्रक्रियेत

अर्थव्यवस्थेमध्ये खाजगी क्षेत्राला अधिक सहभागी करून घेण्यात येते. सामान्यपणे या धोरणांमध्ये उद्योगधंद्यांच्या खाजगीकरणावर भर देण्यात येतो. औद्योगिक सुधारणा, कर नियोजनातील सुधारणा, बँकींग क्षेत्रातील सुधारणा, भारतीय अर्थव्यवस्थेत मोठे संरचनात्मक बदल घडत आहेत. डॉ. वी. एम. अत्री यांच्या मतानुसार, आर्थिक उदारीकरण ही एक अशी प्रक्रिया आहे की जिच्यामुळे निर्यातीस आणि आयातीस प्रतिबंध करणाऱ्या घटकांची तीव्रता कमी करण्यासाठी बाजाराधिष्ठित किंमत यंत्रणेचा स्वीकार केला जातो. डॉ. एस. रामनजनेयुल यांच्या मते, आर्थिक उदारीकरण म्हणजे आयात निर्यात आणि उत्पादक गुंतवणुकीवरील अनिष्ट निर्बंध, नियंत्रणे, परवाने शिथील करणे होय. अर्थव्यवस्थेत निकोप स्पर्धा वाढीला लावण्यासाठी बाजाराधिष्ठित किंमत यंत्रणेचा स्वीकार, ही यंत्रणा म्हणजे मागणीपुरवठा यांच्या आधारे उत्पादन व उपयोग याबाबतचे निर्णय घेणारी यंत्रणा होय. ती अधिक सुलभ झाली तर अर्थव्यवस्थेची गती वाढते. त्यासाठ सरकारने बाजार व्यवस्थेतील आपला हस्तक्षेप क्रमाक्रमाने कमी करणे आणि खुल्या स्पर्धेला वाव देणे म्हणजे आर्थिक उदारीकरण होय. नैसर्गिक साधनसंपत्तीची विपुलता, पुरेसे तांत्रिक कौशल्य, स्वस्त श्रमपुरवठा आणि प्रचंड मोठी बाजारपेठ असून देखील भारत स्वातंत्र्योत्तर काळात फारशी प्रगती करू शकला नाही. याचे कारण विकासाच्या प्रक्रियेतील सरकारचा हस्तक्षेप होय. १९९१ मध्ये श्री. पी. व्ही. नरसिंहराव पंतप्रधान झाल्यानंतर ढासळत्या भारतीय अर्थव्यवस्थेला पुन्हा मार्गावर आणण्यासाठी भारतीय अर्थव्यवस्था खुली करणे, उद्योगांमध्ये स्पर्धाशक्तील वाढीला लावणे आणि भारतीय अर्थव्यवस्था बाजाराधिष्ठित करणे आवश्यक होते. हा मार्ग इतर राष्ट्रांनी अगोदर स्वीकारला असल्याने भारताला आर्थिक उदारीकरणाचा मार्ग स्विकारावा लागला.

जागतिकीकरण

आजच्या स्पर्धात्मक युगामध्ये जागतिकीकरण या घटकाला अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त होत आहे. “स्थानिक वस्तूंची किंवा घडामोडींची जागतिक स्तरावर स्थानांतराची प्रक्रिया म्हणजे जागतिकीकरण होय.” आर्थिक घटकासंदर्भात याचा वापर केला जातो. जागतिकीकरण म्हणजे देशाच्या अर्थव्यवस्थेचे जगाच्या अर्थव्यवस्थेबरोबर एकत्रीकरण करणे होय. दिपक नायर यांच्या मते, "देशाच्या राजकीय सीमांमध्ये आर्थिक क्रियांचा विस्तार करणे म्हणजे जागतिकीकरण होय." डॉ मनोहर यांच्यामतानुसार, “ जागतिकीकरण म्हणजे जगातील वेगवेगळ्या देशांनी परस्पर व्यापार करणे होय." भारतामध्ये १९९० च्या सुमारास जागतिकीकरणाला सुरुवात झाली. या काळात देशावरचे विदेशी कर्ज एवढे वाढले होते की, जागतिक बँक, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी या खाजगी जागतिक संघटनांनी भारताला आणखी कर्ज देणे नाकारले व कर्ज मिळविण्यासाठी भारतावर काही अटी लादल्या. या अटींमध्ये भारताने आपल्या अर्थव्यवस्थेमध्ये काही धोरणात्मक बदल करून तिला विदेशी कंपन्यांसाठी खुले करणे समाविष्ट होते. अर्थव्यवर्सेतील या बदलांना आर्थिक

सुधारणा म्हटले गेले. मुख्यतः व्यापारासाठी विविध देशांनी एकमेकांना जोडून घेत एकमेकांच्या भूमीत खुलपणाने व्यापार करण्यासाठीची व्यवस्थ्ज्ञा निर्माण करणे म्हणजे जागतिकीकरण होय. जागतिकीकरणामध्ये फक्त उत्पादनाचे वितरणच नाही तर त्या सोबत बाजार, नियम, कररचना, आयात शुल्क, साहाय्य विक्री, व्यापार संघटन, तोडगा अशा व्यवसायाशी निगडित सेवांचा देखील समावेश असतो. जागतिकीरा हे दळणवळण आणि तंत्रज्ञानामुळे तीव्र होत जाते ते राखणे कठीण असते. जागतिकीकरण म्हणजे, ज्या ठिकाणी स्वस्त आणि रास्त कच्चा माल आणि इतर स्त्रोत उपलब्ध असतील, अशा जगातील कोणत्याही ठिकाणी उत्पादन घेणे. जगातील कोणत्याही कोपऱ्यांपर्यंत वस्तू आणि सेवा पुरविणे, संपूर्ण जग हीच बाजारपेठ असणे. देशात बृहतलक्षी घटकांपैकी परकीय क्षेत्र हे सर्वात महत्त्वाचे क्षेत्र असणे.

जागतिकीकरण व्याख्या

जागतिक बँक

"जागतिकीकरण म्हणजे जागतिक अर्थव्यवस्था निर्माण करण्याची प्रक्रिया होय. "

एडवर्ड हार्म

"जागतिकीकरण ही सीमापार उत्पादन, भांडवल सेवा आणि आर्थिक क्रिया प्रक्रियांच्या वाढत्या प्रवाहाला लक्ष करणारी प्रक्रिया आहे."

स्मिथ

"आंतरराष्ट्रीय आणि सर्वांसाठी स्वातंत्र्य या मूल्यांचा समावेश असणारी आणि मुक्त व्यापार आणि अर्थव्यवस्थेचे फायदे सर्वांना मिळून देणारी सर्वसमावेशक प्रक्रिया आहे."

सध्याच्या काळात म्हणजेच २१ व्या शतकात जागतिकीकरण या संकल्पनेकडे विशेष लक्ष दिले जात आहे . जागतिकीकरण ही एक प्रकारची संकल्पना किंवा प्रक्रिया आहे. ज्याद्वारे वस्तू, सेवा, विचार, ज्ञान आणि त्यांचा प्रसार जागतिक स्तरावर केला जाऊ शकतो. देशामध्ये वाढीस लागलेला व्यापार, वस्तू आणि सेवांना सहज उपलब्ध होणारी आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील बाजारपेठ आणि त्यातून होणारा जास्तीत जास्त नफा असे व्यापार संबंधित घटक दनविण्यासाठी जागतिकीकरण या शब्दाचा वापर केला जातो. जगात अनेक देश आहेत आणि प्रत्येक देशासाठी जागतिकीकरणाची परिभाषाही वेगळी आहे. अनेक देशांमध्ये जागतिकीकरणाचा मुख्य पाया हा देशातील संस्कृती आणि आर्थिक व्यवस्थेच्या अभिसरणाला मानला जातो. जागतिकीकरण हे विविध राष्ट्रांमधील संवाद, त्यांचे एकीकरण आणि राष्ट्रांमधील परस्परावलंबन वाढविण्यास मदत करते. जितके देश हे एकमेकांसोबत जोडले जातील तितकाच जागतिकीकरणाचा प्रभाव वाढेल. जागतिकीकरणामुळे देश, देशातील व्यवसाय आणि लोकांशी संवाद साधण्याची पद्धत यात सुधारणा घडून येते ज्यामुळे व्यवसायांचा विस्तार होतो. आंतरराष्ट्रीय व्यापारासाठी बाजारपेठा खुल्या होतात. देशांमध्ये आपापसात संवाद वाढतो ज्यामुळे संवाद वाढला कि चांगले संबंध निर्माण

होतात आणि जागतिकीकरणास वाव मिळतो. राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या जागतिकीकरण प्रत्येक देशासाठी महत्त्वाचे ठरते. देशातील संबंध चांगले राहण्यास मदत मिळते ज्यामुळे युद्धजन्य स्थिती टाळता येते. जागतिकीकरणामुळे देशामधील संबंध चांगले होतात, संस्कृतीचा प्रसार होतो, सोबतच मानवी हक्क देखील जोपासले जातात.